

ILLUZIÓ ÉS VALÓSÁG DÉRY: X-VÁROSÁBAN (A „G.A. ÚR X.-BEN“ ÉRTELMEZÉSÉHEZ)

OLTYÁN BÉLA

Talán az áttételes ábrázolási mód: a groteszk, jelképes, mitizáló elemek, az irónia és paradoxon számtalan árnyalatának villódzása okozza, hogy DÉRY: G. A. úr X.-ben c. regénye egymásnak gyakran ellentmondó értelmezéseket szült. Vagy még inkább: a mű tényleges sokszólamúsága? S az egyes írások más-más vonást kiemelő hangsúlya ugyanazon egység újabb és újabb dimenzióiról ad érvényes hírt?¹

DÉRY maga Előszavában így ír a mű parabolisztikus lényegéről:

„Rend szabadság nélkül? Előbb-utóbb felrobban. Szabadság rend nélkül?

A pokolnak erre a bugyára igyekszik figyelmeztetni regényem jajkiáltásként... Azt írtam meg, hogy a tőkés rend szabadságeszméje mint tekeri ki a saját nyakát... a kísérlet szabadabb játéka kedvéért kihagytam belőle a történelem valóságos ellenállását: a szocializmust, hogy annál meggyőzőbben ábrázolhassam a rémületemet.”²

Feltűnő, hogy míg a „szocializmus kihagyásának” írói közlését a kritika felülbíráltta, s a mű motívumaiból kimutatta, hogy a szocializmusnak csak eredményei s lehetőségei rekedtek kívül, tévedéseinek hangulati utórezgései nem, a „szabadság rend nélkül” formulát az ábrázolásban realizálódni látja. Ugyanakkor: az értékelések egyöntetűen a szorongató Kafka-i légkör jelenlétét is érzékelik. S az ellentétek, a mű körüli vitában, e két alapvonatkozás kapcsán mintha elcsitulnának, végső fokon a minősítés megoldottságának illúzióját keltve.

Pedig nyilvánvaló: az előbbi képlet esetleges kirajzolódása, s az áttörhetetlen zártságú, egyént béklyózó Kafka-i atmoszféra együttes érvényesülése, a kettő összefüggése, korántsem tisztázott körülmény. Elvileg ugyanis nem feltételezik, inkább tagadják egymást. Ebből következően: a G. A. úr X.-ben vagy a Kafka-i teljesítményhez nem hasonlítható; vagy ha igen: fő tendenciájában nem lehet a „szabadság anarchiájának” modellje, s új értelmezés igénye merül fel.

E kérdéskör részletesebb vizsgálata a mű belső szerkezetét nyitó kulcsot, teljesebb összképet ígér.

A bevezető fikció szerint, a mű kéziratát G. A. juttatja el az íróhoz, miután visszaindul X.-be. Az első út élményei ellentétes pólusok köré szerveződve vonzalmat és elutasítást sugároznak. G. A. kapcsolódását egy X.-beli lány, Erzsébet iránti szerelme, s X. gyér „emberi jelei”, ellenállását a város beláthatatlan kiterjedése, kezei közül kisikló közege, imbolygó, vibráló kontúrjai, s lakói emberi lényegének zárt megközelíthetlensége ébreszti.

X. városban (melynek földrajzi koordinátái ismeretlenek) napok alatt házak, utcák tűnnek el és jelennek meg más helyen. Vakító nap, hőség, s sötét porfüggőnyt borító szél omlasztja a falakat, hogy nyüzsgő-forgó embercsoport emeljen helyettük újat. „Ez a város — mondja egy pincér — *oly csalfa mint a gumi. Hol kinyúlik, hol összezsugorodik.*”

E bizonytalansági tényezőhöz X. lakóinak tudatában szabadságuk korlátlansá-

gának hite társul: „*Őn nem érthet meg egy világot — mondja egy Leone nevű X.-lakó G. A.-nak —, amelyben az emberek szükségleteiket a szabadságra cserélték be. Mene-
küljön. Őn nem élhet emberek között, akik senkit sem akarnak semmire sem kény-
szeríteni.*”

A kiszámíthatatlanság jelenléte azonban G. A.-ban nem a szabadság érzetét, hanem kiszolgáltatottsága tudatát ébreszti. Az egyén eredményes önmegvalósításának feltétele a világ mozgástörvényeinek kiismerése. Az X.-beli élmények viszont (a bizonytalan megállóhelyű és működésű villamosok, szállodák, éttermek felvillanó s eltűnő fantomjai, s mindezek tömény foglalatoként: az ellenőrizhetetlen röptű lift örületbe kergető játéka) mind-mind G. A. céltudatos aktivitását örlő tényezők. S ha X. lakói ezt nem is minősítik akadálnak, tiltó falak magasodnak az ő szemhatáraik, mozgásszabadságuk elé is. A közvilágítás önkényes, központi kikapcsolása majd meggyújtása, a középületek ajtajának, ablakainak kívülről, a lakókra történő bezárása, beszegezése stb. személyes jogukat sértő intézkedések. S az ily módon elsötétült szállodában vakon botorkáló, ismeretlen szobákba benyitó, láthatatlan személyekkel beszélgető G. A. hangulati állapota, egész X.-beli tartózkodásának modellje lehetne: „*Az ajtó kívülről el van reteszelve — mondja egy férfihang G. A.-nak — s rendszerint csak reggel nyitják ki, bár megesik, hogy a reggeli nyitás is elmarad, s csak délben vagy délután vagy csak másnap reggel húzzák el a reteszt; a múltkoriban két nap egymás után nem nyitották ki az ajtót — kiáltja egy női hang — ...s majd hogy éhen nem haltunk a férjemmel.*”

E személyiséget gátló korlátozásokért senkit sem vonnak felelősségre, nem tartoznak az „egyed által megsértett egyed” kategóriájába. Valamilyen háttérből működő, a lakosság egészével önkényeskedő hatalom megnyilvánulásai.

X.-ben — mindezek ellenére —, látszólag „közmegegyezéses” alapon, mindenki egy gördülékeny kapcsolódást biztosító erkölcsi norma szerint él, s fordított értékrend: nem az életösztön, örömmérsz szabad áramlása, hanem az életről lemondó, aszkétikus szellem uralkodik. S az a különös, hogy oly elvek betartásáról van szó, melyek ellenkeznek az ember ösztönös élet- és boldogságvágyával, s rejtély, mi a fordulat oka, kiindulópontja. A szenvedély, a szeretet, hűség, jótétemény itt egyaránt bűnnek minősül, a szimpátia nem az áldozatot, hanem a gyilkost övezi; a hűtlenség, érzelmi közömbösség, a fájdalom okozása erény; s a legfőbb cél és jó: az életvágy kioltása. X. város nagy attrakciója: a halálba induló tömeg mámoros, egzaltációban tomboló karneváli vonulása.

De hogy mindez nem a személyiség belső indítékainak természetes kibontakozásából, hanem egy ezt megtörő, visszajára fordító ellenséges erő hatásából adódik, azt X. lakóinak ezen értékrendszer ellen lázadó indulatai, érzelem, életvágy és szabadság igényei juttatják kifejezésre. Erzsébet lázadása pl. akkor kezdődik, mikor bevallja: a közfelfogással ellentétben szereti a nyarat, s folytatódik G. A. iránti vonzalmában; de ott remeg e nyugtalanság Elza megrendült gyászában, s halála után, Leone lírai ihletésű búcsúztatóján kívül Erzsébet nagyapjának halált, s X. egész erkölcsét elutasító dacában, az X.-ből menekülni akarók tervező álmaiban, s ez izzik fel a homályosodó bérházak valamelyik udvaráról felszendülő dalban is, mely: „*Csupa sóvárgás volt, szilaj vágyódás valamire, aminek nincs neve, szölongatása valaminek, aminek még kell történnie, de nem történhetik meg, egy boldog fiatal testből áradó delej, amely a semmibe sugárzik. Boldogság!... boldogság.*” S hogy X.-ben van mi ellen lázadni, s hogy e hangok egybehangzóan az emberi szuverenitás elsikkadását, a tényleges választás lehetetlenségét panaszolják, mindez: vélt szabadságuk (a „szabadság rend nélkül” képlet) érvényét kérdőjelezi meg.

A plasztikusan megformálódó szembenállás ritkaságának okát X.-ben, a bírálóat

hangjainak félelem-árnyalatai árulják el leginkább. Ez hangsúlyozza egyben a béklyózó keret tényét, a lázadás jogosságát, s következményének veszélyeit is. G. A. szerelme, Erzsébet is „*tágra nyílt, rémült szemekkel*” figyel G. A. s Leone vitáját. E vitából — melyben Erzsébet családjának X. szellemét erjesztő, eretnek voltáról esik szó, s Leone G. A.-t, a kölcsönös „fertőzés” elkerülése végett e környezet elhagyására akarja készíteni — kiderül: X. lakóinak félelme nem alaptalan: számon tartják, figyelik s minősítik lépéseiket, s már G. A. is e pásztázó fényező kíméletlen fókuszába került. S az is: Erzsébet riadtságát nem önmagában Leone személye, hanem ismeretlen eredetű megbízatásának jellege ébreszti, hisz iszonya akkor csap legmagasabbra (akkor sápad halottfehérre, s fohászkodik segítségért) mikor Leone udvarias bocsánatkéréssel távozni készül. Egy titkos hatalom azonos indítékú megbízására vall az is, hogy Leonéhöz hasonlóan, enyhén fenyegető, „óvó” hangsúllyal, a komornyik is a Larra házból való távozásra akarja bírni G. A.-t. A komornyik, megbízóira vonatkozóan G. A. „jóakaróiról” beszél: azokról, akik X. erkölcsére védelmében bírósságokkal, perekkel, börtönökkel „védik” meg a „tévelygőket”. S már érthető, ha a börtön fenyegető árnyára Erzsébet: „*néha reggelig is álmatlanul forgolódik az ágyban, s ha végül elalszik, hangosan liheg és sír álmában.*”

A fenyegetésnek, s a nyomában fellépő rémületnek tömeges méretű csúcspontja G. A. külföldről szóló előadásainak színtere, amikor az egybegyűltek egy részének lelkesedésére, szenvedélyes felkiáltásaira, a lovasok komor, zárt csoportjának vészjósló szava válaszul: „*Aki az életet szereti nem lehet erkölcsös*” dörren bénító formulájuk, s X. erkölcsi kódexének ily nyers kimondása s a sokat sejtető „károsodás”-következményére való utalás, a lovasok e „nyílt” „hadüzenete” után, „*rémült sikoltás... rémült suttogás, megrettent arcjátékok, elpirult homlokok és szegyenkezve lesütött szemek... hangos női sírás*” szegélyezi a magukat elhatároló, távozó lovasokat.

S e félelem azért is indokolt, mert e láthatatlan eredetű hatalom nemcsak nyílt fenyegetéseivel, bírósági tárgyalásaival, s börtöneivel félemlít, hanem titkos ítéleteinek következményeivel, megbízottainak életekre törő merényleteivel — szóhasználatukban: „mütéteivel” — is. Világosan kiderül ez a „hivatalosság” egyik emberének, Leonének peréből is. A vádhatóság épp azt kutatja, hogy a Leone által elkövetett gyilkosság szokásos (megbízásból történő) „mütéteinek” egyike-e, vagy személyes túlkapas, az áldozat felesége iránti vonzalmának következménye? X. törvényei értelmében bűnössé csak egyéni, érzelmi motiváció esetén válik (— mint ahogy G. A.-t is egy féltékenységből elkövetendő gyilkosság szándékának gyanúja miatt, illetve ürügyén fogják perbe —). E hatalom azzal, hogy vádját nem magáért a tettért, hanem érzelmi (boldogságvágy) forrásáért hangoztatja, nemcsak a közbiztonságot fenyegető anarchia, hanem minden emberi-érzelmi indíttatás, szabadság akadályává válik.

X. teherhordó lakói kötetlenül kóborolhatnak a város utcáin, csapongó beszélgetéseket folytathatnak, váltogathatják szerelmi partnereiket, de nem kerülhetnek szembe X. törvényeivel. Mindenkor számolniuk kell tetteik következményeivel, s a megengedett körön túl (ha a lázadás, menekülés vagy megtorlás fázisait el akarják kerülni) „szabodon” csak egyfajta utat választhatnak. S bár — a regény fikció szerint — nem tudnak az erre kényszerítő apparátusról (X.-ben „tapintatból még az államelnök nevét sem teszik közzé”), a „lovasok” kasztja, a láthatatlan hatalom intézményei és emberei: megfigyelők, fegyőrök, ügyészek, ítéletvégrehajtók, a halálba vonulók útját ügyelő „komor kísérők”, a „mindennél hosszabb karú”, — tehát mindenhova elérő — államelnökök hálózata, egy azonos érdekű, célzatú (s megfoghatatlanná mitizált alakjában a hatalom rejtett módszereit jelképező) szervezet képviselői.

Meghökentő (s az ábrázolás alapproblémáját adó) körülmény, hogy X. város teherhordói (a lázadókon kívül) elveiket mégis az egész közösség óhajának kristá-

lyosodásaként vállalják, s az ezt betartató eljárásokat, átfogó „népi” érdekképviseleti tényezőként értékelik. Ily viszony pedig, csak lényeges életmódbeli, részesezési el-téréseket nem mutató alakulatban valósulhat meg. X. erkölcsi elveinek közösségi ér-tényéről nem lehet szó, mert lakóinak életvitele az elkülönülés, tagozódás képét mu-tatja. Az azonos elvek más-más életmód jogosultságát hivatottak bizonyítani. Az egyik csoportra („lovások”): a bő élelmezés, ruházkodás, a mások nyakában lovag-ló kényelem; a másokra (teherhordók): az éhezés, fázás, sokszor halálba hajszoló munka, a sivár, örömtelen napok a jellemzőek. A testi-földi jólét örömeiről, az élet-ről lemondó, a kényelmet szenvedésnek valló aszkézis elvei gyakorlatilag a lovasok érdekeit szolgálják. A (társadalmi) tagolódás választóvonalait tükrözi az osztályok karakterét jellemző ősi allegóriák felelevenítése, mely alapján a lovas Ireneusz önma-gukat „farkasoknak” a dolgozókat „bárányokat” nevezi; méginkább, ez utób-biakat az uralomra alkalmatlannak tartó felsőbbrendűség-képzete, s az alapvető kü-lönbőséget, s a lovasok helyzetének állandóságát egyaránt sűrítő jelkép: a lovasok halhatatlansága.

A látszat és lényeg ellentéte nemcsak a teherhordók tényleges helyzete, s az ön-magukra vonatkozó boldogság- és szabadság-képzetek között ragadható meg, hanem a „lovások” kiváltságai, s az életüket gyötrő szenvedésnek beállító önsajnálatok kö-zött is. Felmerülhet, hogy a manipulálás és manipuláltság e végletes formáiban a manipuláló maga is mechanizmusa foglyává válik, s megtévesztő szuggesztióit illuzórikus tudatállapotként élve át, hisz formulái igazságában. A műben ily fokozatok felé is közelít az ábrázolás. De kétségtelen: X elvei elhátároló érdekű szerepének tudatos felismerése, vagy homályos sejtése magyarázhatja csak a lovasok X. erkölcsét védő harcias kiállását, az életkedv és vágy (mint az életformájuk meg-irigylésére kísértő lépés) jeleinek elfojtását; s hogy a lázadók mindig a „többiek” illetve (mint a hajdani Elnök, az öreg Larra esetében) a „hivatalt” elhagyók, meg-tagadók közül kerülnek ki.

De miért nem ébrednek helyzetük valódi tudatára X. lakói, miért vallják magu-kénak az életsorvasztó eszméket? E fő kérdés válaszában nehézségét nem a reálisból az absztrakcióba, az adottból a képzelte jövőbe való ugrás szakítóvonalai adják, hanem az a körülmény, hogy az X.-beliekéhez hasonló állapot kialakulása csak hosszú fo-lyamat következménye lehet. Déry viszont — bár néhol érzékelteti az emberibb vi-szonyok előzményét s egy még tragikusabb vég felé haladó mozgás ütemét — lénye-gében már a totális dehumanizációt ábrázolja, melyben a titok nyitját leginkább X. polgárai („teherhordó”-dolgozói) egyéniségszerkezetének belső deformációja sejteti.

E viselkedés-minőség legfeltűnőbb vonása: az érzelem kiszikkadásával együtt-járó gépies személytelenség, közömbösség. Félelmetes, s egy csillagközi űrváros robotembereinek bábgesztusaira emlékeztet, ahogy X. lakói örök-gépies mosolyuk-kal, gyermeki nemtörődömséggel járnak-kelnek városukban. Személyhez kötődő ra-gaszkodása hiányában az esetlegesen, s az állandóan cserélődő „szerelmi párosok” arca elmosódik, a Larra házban feltűnő rokonok némelyike még a házigazda előtt is ismeretlen, („érdektelenségük folytán felismerhetetlenné válnak”). S bár hitük szerint alternatívák közt választhatnak — mégse döntenek. A halálmenetből is „visszajöhetnének, ha akarnának... de nem jönnek”. Manipuláltságuk fokát, az igazi önmegvalósítás rovására létrejött „kényszer harmónia” emberi ürességét egy X. lakó (a komornyik) jellemzi legszemléletesebben: „*Jókedvünk oly egyenletes és sűrű, uram — mondja G. A.-nak —, hogy réseiből még egy hajszálnyi kérdés sem tudna kikunko-rodni, nem szólva a válaszról, melynek az árnyéka sem férne bele. Megtaláltuk a töké-letes egyensúly titkát, mert súlytalanok lettünk, uram... békében élünk egymással, vagy ha úgy tetszik, egymás mellett, sőt önmagunkkal is, s hogy itt mindenki megleli a helyét,*

mert senkinek nincs helye.” X. polgára számára, aki „a gyávaságot összetéveszti a tapintattal, a közönyt a szerénységgel, a némaságot a csenddel”, az emlékeiben élő oroszán képe (a szabad térségek, bátorság, a küzdővágy hajdani szimbóluma) már csak annak a jelképe: ami nincs. Lázadásának formái: az érzelmi önmegvalósítás, s az X.-ből való menekülés óhaja, soha nem érik el az X. uraival való leszámolás, X. rendje megváltoztatásának szándékát.

X. világához hasonló képlet csak a hatalom oly állandó és következetes sugallatára (szellemi-erkölcsi-technikai-anyagi manipulációjának következményeként) jöhet létre, mely az illuzórikus szabadságot valóságosnak, a csoportérdeket pedig közügynek tünteti fel. E szuggesztívó érvényesüléséhez azonban számos oly tényező szükséges, melyek összetett hálózatára csak történelmi-társadalmi analógiákból derülhet fény. E „művön kívüli” eszköz igénybevételére maga DÉRY hatalmaz fel előszavának konkrét társadalmi alakulatra történő hivatkozásával, s művének a történelemben már megvalósult negatív jelenségek további veszélyeit kiemelő s ezt az abszurdig fokozó jellegével. S bár, e modellizálásban nemcsak a kapitalista rendről, hanem mindenfajta emberi közösség önmagát megújító vagy csődbejutó eshetőségeiről van szó, problematikájára elsősorban az ún. „tőkés ipari társadalom” ellentmondásainak analógiái adhatnak segítő választ. Az „ipari társadalom” anyagi csábításai, a személység „médium” adottságai, kényelemszeretete és megalkuváshajlamai, az élet technikai és általános zsúfoltsága, az érdek utáni hajsza, a figyelem külsődlegessé válása, a kapcsolatok elgépiesedése mind-mind a hatalom segítőitársai, hogy a sekélyessé és felületessé váló egyén kívülről irányíthatóvá, befolyásolhatóvá váljon.

Megtévesztő, hogy DÉRY a modern ipari termelés gazdasági, történelmi viszonyai között kialakult manipuláció elképzelt, további útját (melyben a látszatjogok hangzatosabbá, a hatalmi kényszer rejtettebbé, a kiszolgáltatottság átfogóbbá válik), a jellemző tárgyi keret elemeinek elhagyásával ábrázolja. A nagyiramú, áramvonalas technikai csodák, a mértani szabályossággal kiképzett, csillogó üveg, beton, műanyag városok képét, egy decentralizáltan széteső, primitívebb ritmussal döccenő, visszahullott kultúrájú élet külső jelenségeivel „a termelés és fogyasztás... hatalmas sír-emlékével” helyettesíti. Az eredeti környezetre s „perspektíváira” csak a város kiterjedésének, felhőkarcolóinak nagysága, zsúfoltsága, a természeti környezet kiszorulása s az elidegenedés jelenléte emlékeztet. Déry ez utóbbi kiemelése érdekében redukálja a külső képet. Így pl. — a modern közlekedési eszközök hiányában — a másik ember hátán ülő „lovak” képe plasztikusan és elementárisan jellemzi az alá-fölérendelt viszonyt. (A szimpla allegorizálás sematikusságától viszont ezen egyértelműbb kulcsot adó áttételekhez illeszkedő metaforikusság, jelképiség, mitizáló képi látomás bonyolult egysége, szintézise óvja meg a művet.)

A sima mosolyú közömbös felületesség a „fogyasztói társadalmak” ellátottságának és látszatbiztonságának talaján virágozhat. Csak a jelenségeken túli lényegi analógiával magyarázható, hogy X. városban mintha CAMUS Merseault-jának még elidegenedettebb rokonai, a RIESMAN „magányos tömeg”-ének egyedei lézengének. MARCUSE „egydimenziós” fogyasztói társadalmának „egydimenziós embere”, aki nemcsak a politikai hatalom egyre rejtettebben működő gépezetének, hanem a gazdasági szervezettség és manipuláló kultúra totálissá növekedésének is kiszolgáltatott. De (a „csiszoltabb” módszerek megtévesztő hatása, s ellátottságából adódó kényelemérzete miatt) nem észlelve a terelő kényszert, növekvő szabadságillúziójában átveszi és maga is igenli a manipuláció tendenciáit. X. világképe Marcuse-n kívül „a frankfurti iskola” más tagjainak nézeteivel is összecseng, hisz az egyén szuverenitásának felszívódását, a manipuláció kiterjeszkedését fájlalja HORKHEIMER is mondván: a technikai fejlődés az elembertelenedés folyamatával jár együtt; a haladás pusztu-

lással fenyegeti a célt, melyet szolgálania kellene. Nehéz lenne megállapítani: hol, miben, s egyáltalán termékenyült-e Déry a hasonló filozófiáktól? Tény azonban, hogy művében a társadalmi-hatalmi mechanizmus elembertelenedésének kérdését, az ipari kultúra humánusra tett káros hatásának gondolatával köti össze, s koncepciójának alapvonalai akarva-akaratlan érintkeznek a nyugati ipari civilizáció polgári bírálói-nak véleményével.

X. „meghatározhatatlan jövőbe” helyezett létében a társadalmak további útjának negatív eshetősége ölt testet. Bábfigurái és vashulladéka, porló körengetege egyszerre mutatja a hatalom abszolúttá növvő, s a természettől elszakadó mű-lét, érzelmi sivárság komplex jegeit, melyből pl. nemcsak a madárdal s a kutyaugatás hiányzik, hanem (az időközönként felhangzó Lehár dallamon kívül) a „praktikusság” szempontjából felesleges művészetnek sincs nyoma. A szépség életörömrre csábító kísértés, s X. jelképe, a virágjával földbe növvő tulipán, mely természetes formájában pompájával szintén a „bűnös” életvágyat ébreszthetné.

Oly képlet ez, melyben az egyéni szabadság korlátozása túllépi az Egész egészséges továbbfejlődéséhez, megújulásához szükséges rend mértékét, s az alkotókedv, tervező értelem, emberi aktivitás kiszikkadása visszahull magára a hatalom létére is. (A modell „bomlásjellege” ebben a társadalmi-fázis minőségben, nem a látomásos ihletésű primitív keret bomlasztó visszahatásában nyilvánul meg). A manipuláció önmagára nézve is káros túlbujánzását, az askéta filozófiának az önmegsemmisítés vágyába való torkollása, a lakosság tömeges halálba vonulása mutatja félreérthetetlen érvénnyel.

A „teherhordók” halála, további kihasználásuk lehetetlenné válása nem lehet célja a „lovasoknak”. De a saját helyzetük fenntartása érdekében hirdetett öröm tagadó, életundor filozófiájuk csak akkor válhat hitelessé, ha eltűrik, s nem lépnek közbe annak a lakosság részéről történő következetes végigvitelekör. S mikor X. lakói (akár a halál üdvözítő voltába vetett tényleges hittel, akár az elfojtott humánus titkos, önvédő ösztönétől hajtva, méltatlan helyzetükből menekülve) a halálmenetbe állnak, nem akadályozhatják meg. A halálmenet a kijárat nélküli zártságból nyit kaput, de a tényleges cselekvés, magáralálás, negatív előjelű formája, illetve pótléka. Az erősebbek, pl. az öreg Larra még ellenállnak, de ezek, — mondja Erzsébet — már „bizonyára oly kegyetlenül kételkednek önmagukban, hogy egyszeribe porrá válnak vagy sárrá”. A halálba vonulók extatikus mámorában a „mindent megoldás”, a befejeződés reménye „érezsteleníti a reménytelenséget”. A lovasok „halálfilozófiájának” demagóg, manipuláló volta, funkciója, — ironikus-paradox szerkezete — nyilvánvaló, hisz ők halhatatlanok.

E modellizált viszonzyszerkezet uralkodó erői részben már maguk is tehetetlenül sodródnak eszmék s módszereik útján. Önpusztító túlzásaikban létük indokolatlansága, egy közösség vezetésére való alkalmatlansága jut kifejezésre, s mindez: egy új szerkezet létrejöttének, az Egész pusztulásának vagy egy átmeneti anarchiának a lehetőségét is alapozza. De csak csírájában, potenciálisan. A műben még nem az anarchia fázisa ábrázolódik. Az önpusztító mozzanat feltételezi a „lovasok” önértékelő, helyzetfelmérő tudatának részleges illuzórikusságát is. De csak oly árnyalatban, mely még nem hatálytalanítja cselekedeteik pillanatnyi érvényét és irányát, s nem nyit szabad utat X. teherhordói előtt.

A G. A. úr X.-ben lapjairól kibomló képlet így nem az előszó írói nyilatkozatában ígért (s a kritika részéről meg nem kérdőjelezett): „szabadság rend nélkül”-tételt realizálja, hanem a „szabadságillúzió a kiszolgáltatottság állapotában” modellt. Ez az a mag, ami megfelel a Kafka-i világ lényegének, a „látzatmozgás, látszatszabadság egy mítikus erő determináló hálójában”-szerkezet összugallatának.

A mű parabolisztikus jelentését summázó, javasolt megfogalmazásunk — úgy véljük —, nemcsak azon ellentmondást oldaná fel, mely a Kafka-i léggör s a „szabadság rend nélkül” modell együttes érvényesülését látó véleményekben akaratlanul is megvan, hanem azon feszültségeket is, melyek a szabadság fogalom teljes, csonkítatlan jelentésköre, s a tanulmányoknak az X.-beli szabadságtartalom korlátozottságára, redukáltságára vonatkozó megfigyelései között vibrál. (X.-ben, — állapítja meg pl. egy, a regényről szóló írás —: „*csak egyetlen bűn létezik: az egyéni szabadság korlátozása*” —, de néhány sorral odébb e szabadság nem igazi voltáról olvashatunk —: „...X. világa és a külföld világa egyaránt korlátozza az embert képességei, valódi embersége kibontakoztatásában... Az a bizonyos korlátlan szabadság... tartalmatlan üres, nyomorult és használhatatlan szabadság...”)³

Harmadsorban: a „szabadságillúzió a kiszolgáltatottság állapotában” jelleg elfogadása a részletelemek, motívumok, képek, látomások s a műegész oly összefüggéseit világíthatja meg, melyek egyébként nem értelmezhetők. Tudjuk, hogy Déry e művét (1958—1960 között) talán egész pályája legmélyebb érzelmi-hangulati hullámvölgyében írta. S amennyire helytelen lenne e regényt pl. egyszerűen börtön-élményei hangulatmodelljének tekinteni, épp oly valószínű, hogy adott, pillanatnyi helyzete felerősíti élettapasztalatai negatív tendenciáinak kiemelését. A börtön-motívum (s elemei: a belülről nem nyitható, kilincs nélküli ablak, a kívülről oltott-gyújtott villany stb.) így egyszerre lehet konkrét helyzetét kifejező részlet, s a műegész síkján, a gondolati-képi koncepciót előkészítő, alapozó, építkező anyag; s X. város lakói helyzetének, X.-nek, mint hatalmas, láthatatlan falú börtönnek legfőbb jelképe s értékminősítője is, hisz pl. az öccsét egykor rabként kezelő Leone így nyilatkozik ifjúsága „tiszta, romlatlan állapotáról”, testvéréről: „*hátán összekötözött kezekkel körbesétáltattam egy hatemeletes bérkaszárnya szűk világító udvarán, s korbáccsal a kezemben gondosan ügyeltem arra, hogy egyenletes léptekkel, pihenő nélkül, folyamatosan végezze sétáját az egyirányú közlekedés szabályai szerint.*” Az „egyirányúság” egyaránt jelentheti a börtönudvaron sétálók útjának kimértségét, s X. lakói „választási lehetőségeinek” egyetlen, engedélyezett alternatíváját.

S végül: a „szabadság anarchiája” koncepcióról való lemondás csökkenti az alkotáslélektani problémák kérdőjeleit is. Érthetőbb és természetesebb ugyanis, hogy egy író, a korlátozottság állapotában nem a korlátlan szabadság lehető veszélyei, hanem a tiltás látomásosan abszurdá növesztett rémei készítenek inkább megnyilatkozásra.

Lehangolóan komor, sötét kép! S felmerülhet a kétely: nem pusztán egy kivételes írói helyzet „magánérdekű”, egysíkú megnyilatkozása mindez, melyről ildomosabb lenne megfélemedkezni? Célszerű, jogosult-e újra és újra a vizsgálat fókuszába állítani; hozadéka, jelentősége túlseng-e akusztikájának negatív felhangjain?

Az absztraktabb modellszerűség (a fantasztikum, groteszk stb.) önmagában nem mond ellent a realista tükrözés lehetőségének, s egy parabola viszonyrendszere hűn idézheti a valóság tényleges szerkezetének tartópilléreit, főbb csomópontjait, mozgástörvényeit is. A látomásos absztrakció bizonyos típusaiban azonban a látomásos hangulati közeg transzponáló ereje az alkotórészek oly összemosását, s szubjektívizáló újjáalakítását végezheti el, mely a művet elsősorban nem a külső objektivitás tükrévé, hanem a szubjektum hangulati-lírai önkifejezésévé teszi. Kétségtelen: DÉRY látomásos művében e szubjektív módosító tényező lényeges vonás. A kritikák azonban rámutattak arra is, hogy a Kafka-i teljesítménnyel való rokonsága ellenére Kafkától el is térően hangsúlyozottabban figyel az emberi nem gyógyító és ellenálló erőire, s ez, lázadóinak fel-felcsapp dacában is hangot kap.

A G. A. úr X.-ben képzetvilága, megelevenítő képsorai, (jelképei, allegóriái,

metaforái, motívumai, viszonylatai stb.) részben őrzik az epika hagyományos funkcióit, az ellentétes osztályú, kizsákmányoló társadalmi szerkezetek mechanizmusának tükréeként, de ezt átfogva, átrendezve a látomás szervezi egységessé, s jelenségrendszerének természetét a belső parabolisztikus vázhoz való kapcsolódás alakítja. (Ha valaki a viszonymodell ok-okozati gerincéhez simuló látomást egyértelműen a külső valóságot közvetlen realitással tükröző képiséggel azonosítja, egy paradoxon fogójában találja magát. E jelenségrendszert „konkrét” karakterűnek tekintve, a benne felbukkanó osztályellentétek, lázadás, félelem és következetes felelősségrevonás motívumai még kikerülhetetlenebbé válnak, s a markánsan kirajzolódó kényszermechanizmus e képlete így is ellentmond mind a szabadság mind a társadalmi anachia fogalmának. Ily mérvű — kiterjedésű, lélekszámú — városiasodás különben még csökkent igény esetén is csak magas fokú ipari-termelői-kereskedelmi szervezethez mellett képzelhető el, s ha ennek látható jeleit Déry nem is ábrázolja, X.-ben nincs nyoma a természetes gazdálkodásra, a természeti környezet jobb kihasználására irányuló törekvésnek sem, ami a visszahulló kultúrák elengedhetetlen kísérője. Nem is beszélve az emberi, pszichológiai tünetekről: a létfenntartási javak előteremtésének nehézségeivel együtt fellobbanó élénkebb reflexekről, a környezethez való intenzívebb viszonyulásról.)

X. — „gazdasági-társadalmi” szerkezete, életvitele, gyakorlata, G. A. hosszú ott-tartózkodása alatt lényegileg változatlan marad; tényleges mozgás változás részben csak a lázadók tudatállapotában, s G. A. értelmezési kísérleteiben zajlik. E tényezők: a meghatározó, uralkodó jelleg, s az ennek lényegét felismerő reális tudat vizuális megjelenései a szilárd, megragadható formák, pontok; a manipuláltak illuzórikus tudata pedig e látomás amorf, illanékony elemeiben testesül meg.

A lakosság zömének, a teherhordóknak szolgálatra épülő léte, látszat szabadságának ellentmondása, az igazi, belső indíttatásból fakadó tett lehetetlensége egy általános bizonytalanságérzés elhatalmasodásával jár együtt. X. város vibráló kontúrjaiban e bizonytalan világérzékelés képi formája jelenik meg. Fényei, homályai, körvonalai szubjektív látomásos jellegét mutatja, hogy a személyes emberi kapcsolat megteremtésének az elidegenedett Én-ben levő akadályai a külső, tárgyi keret alakító forrásaivá válnak. Az egymást is elrejtő távolság, sötétség, köd és porfelhő akkor a leg-sűrűbb, mikor a szereplők egymástól való távolsága, kommunikációs képtelensége a legnagyobb, illetve önmaguk tájékozódásra képes lényegi Én-rétegeitől a leginkább elszakadnak. Erzsébetet, életvágyának, küzdőképességének hullámvölgyében (X. uralkodó erkölcsi előtt meghajló pillanataiban) egyszerre nyeli el a város ködös sötétsége, s hatja át a bizonytalanság érzése; egyszerre tűnik el G. A. szeme s önmaga jobbik, értő lénye elől: „*Kedves G. A. — hallatszott... távolodó hangja a sötétből — miért nem keres meg? Nem tudom, hol vagyok. Nem tudom, ki vagyok. Jaj, jaj, sötét van.*” S mikor G. A. visszatérésre kéri így panaszkodik: „*Nem tudok... mert nem találom magam.*” „*Sajnos nem hallom, hogy mit mond — szól egy Szilvia nevű nő G. A.-hoz —, A köd oly sűrű, hogy hovatovább már a saját hangomat sem hallom.*” S csak életvágyának fellobbanása, magára találása s a G. A.-val való szellemi kontaktus megteremtése hessenti el X. árnyait Szilvia körül is: „*Élni akarok uram! — mondja G. A.-nak később — ... most már meghallom, amit mondok, s alighanem az ön választát is. A köd, úgy látszik, oszladozóban van.*”

A lovasok szigora, a kötelező erkölcsi elvek, a „különutasok” üldözése állandó, következetes érvényű, s ennek megfelelően: a Kerületi Börtön mindig a helyén áll, a bíróságok tagjait mindig ugyanolyan módszerrel választják, s a lovasok reakciója a törvénysértésekre mindig azonos.

Más módon, X. egészével szemben szilárd pont G. A. is. S bár belekerül X. déli-

bábjának varázsköreibe, életének, harcának színtereit: a szállodát, Larráék házát, előadásainak helyét mindig pontosan ugyanott és épségben találja. S ami legfeltűnőbb: mikor menekülni akar, e beláthatatlan, a lakók által sem ismert városban, oly találkozóhelyről tud hirtelen mindenki „a város külterületén... a lovasoknak egy régi, már használaton kívüli ügetőpályán, amelyet kérdezősködés nélkül éjszaka is könnyűszerrel megtalálhatni.”, s fel sem merül, hogy X. ismert tüneteire hasonlóan esetleg leomlott, eltűnt vagy körülötte az összkép felismerhetetlenné változhatott.

A mű ötvözetének reménytelenség és bizalom arányát a kritika nem egyöntetűen látja. G. A. a regény végén minden erejével a szökésre, a halál birodalmából való menekülésre koncentrál, s terve sikerül; — a regény elején szereplő levele viszont X.-be való visszavágására utal. Van aki a regénybefejezés elszakadás mozzanatát érzi hangsúlyosabbnak, s van aki a visszatérés tényét, mint G. A. önfeladását emeli ki. A magunk részéről a visszatérés indokát tartjuk fontosnak. G. A.-t Erzsébet iránti érzelmei, a találkozás reménye vezeti vissza X.-be, számára az egyetlen helyre, ahol „emberi rétegei” még sarjadozhatnak. Nem a halálhoz, az élethez kapcsoló erő vonzza, ösztönzi. S az a körülmény, hogy — mint írja — e találkozás elmaradása esetén sem kíván visszatérni, nem X. nagyobb vonzerejét, hanem a „külföld” X.-szel való lényegi azonosságát vádolja. Ha Erzsébet (az élet, remény) már nincs, hazája és X. is egyformán a belső megsemmisülést jelenti számára. De e motívum a műben nyitott s így a remény, az beri önmegevalósítás lehetősége is. (G. A. jellemében — amit a kitörés szándékának, útjának ábrázolási hangsúlya, s a hős „tartása” is nyomatékosít —, egy többalternatívás választás lehetősége lappang. A redukált világ létrehozásának írói programja zárja el mozgásterét, nem Énjének önkéntes bezárkózása.)

A „külföld” jellege tehát döntő, s ez (pénn-imádatában, hazugság-központúságában, alárendeltségi viszonyát a szeretet jelszavával kendőző képmutatásában) előzmény jellegével kapcsolódik X.-hez. X.-ben azon társadalmi szerkezet állapotai nyerik el végső (mitizáló látomásos) formájukat, melyek a „külföldön” egy korábbi stádiumot képviselve, még megtalálhatók, s ironikus, szatirikus, groteszk és paradox megjelenítésükben szintén az író elutasító, távoltartó nézőpontját tükrözik (X. lakói számára e „külföld” csábító lehet, mert ott még némi lehetőség nyílik a szabad választásra, ott „még hisznek a fejlődésben”, míg X.-ben, ez út végpontján már nem.). Ez a kapitalizmus nem az egyén szabadságjogainak mértéktelen kiterjesztésével s anarchizmusával válik előzményévé X.-nek, hanem éppen e szabadságjogokat felületív silányító hatalmi manipulációjával. A látszat és lényeg ezen ellentéte fokozódik maximálissá X.-ben.

Nehéz lenne megállapítani, hogy a G. A. úr X.-ben absztraháltabb formájának kialakításában a kiábrándultság és megengedő bizalom mily arányú ötvözete munkál. DÉRY a személyi kultusz túlkapasait nem tartja kevésbé veszélyesnek bármely időszak és társadalom antihumánus vonásainál, s ez a jelképek, mitizáló jelzések felé viszi. De módszerét más források is táplálják. Mint kiderült Déryt nemcsak a személyiség és hatalom viszonya, az osztálykategóriákban kifejezhető elnyomó-kiszolgáltatott ellentétpár helyzete, hanem a technicizálódó emberiség együttes jövőjének kérdései is izgatják. Ez utóbbi vonatkozás pedig keresztezi, bizonyos mértékig elmosza az előbbi probléma markáns exponálásának lehetőségeit. A kettő egyszerre történő ábrázolása csak egy erősen általánosító, jelzésszerű szférában valósítható meg. E műtér, azzal, hogy allegorikus jelképes világának motívumai csak esetenként utalnak a személyi kultusz keretére, s hogy hangsúlyában az iparosodó tőkés világ jelenségrendszerre közt kialakuló, s „tovább fejleszhető” manipulálás hatalmi- és személyiségjegyeit idézi, egyben kedvez is a forradalmi hatalom perspektíváinak: konkrét történelmi mozgásformája előtt nyitva hagyja a fejlődés s a bizalom útját.

E mű létrehozásának legnagyobb problémája: a negatív összkép „egyszínűségének”, az ábrázolt, manipulált személyiség-képlet mozgásképtelenségének, a látszat és lényeg egységben rejtőző ellentétének többdimenziós életrekeltése. A következetesen végigvitt „egyzőpontos” gúny, szatirikusság direkt formái, az egysíkú allegória stb. nem oldhatja meg e feladatot. Ezért — miként az avantgard festő, aki egydimenziós vásznán „kiterítve”, egyszerre, egymás mellett és egymásba hatolva rögzíti a dolgok elejét és hátát s a tárgyak belsejében levő nem látható, de tudott vonásokat, DÉRY is többirányú fénypászta, a „megforgatás-” és „kiterítés” segítségével egyszerre akarja megmutatni a dolgok színét és fonákját, felszínét és belsejét.

E módszer legszembevetőbbben talán G. A. és X. viszonyának ábrázolásában érvényesül. G. A. magatartásazonosság, a direkt módú ítélet, egy-egy megismételt mondat dallamának, hangsúlyának, a gyanúsán lelkes dicséret felhangjainak, a tagadva állítás rejtett villódzásának, a kijelentés és szituáció ellentmondásából, az állítás képtelenségéből adódó felismerések (a rejtett ironia és nyílt gúny) eltérő síkjain cseng össze. (pl. a külföld jellemzésének ironiája stb.) De értelmezési lehetőséget teremt, hogy alapállását tekintve egy mindannyiunk tapasztalati valóságában adott, reális viszonyulással reagál a jelenségekre. Oly jellem, akinek „*ha valamiről nem volt véleménye, úgy érezte, mint aki iszapra lépett.*”

Meglehet: G. A. reális tartása, X.-ben is az életet, szerelmet kereső visszatérése, a lázadóknak az „úrváros” hidegségén átsütő lírai himnuszai, — s általában: az írónak alkotómunkájával bizonyított makács hite az elhangzó szó fogadtatásában kevés X. önképe túlságosan szomor tónusának ellensúlyozásához. Az is nyilvánvaló, hogy az író előszava, mely szerint tudatosan hagyta ki „a történelem valóság ellenállását”, nem változtat a tényen, hogy a műben ennyi, és csak ez a világ teljessége.

Egy azonban bizonyos: a hasonló, negatív utópiák nem a fenyegető tendenciák szálláscsinálói. Többirányú figyelmeztető szavuk a megelőzésre, elkerülésre irányuló emberi-írói erőfeszítés dokumentumai. Ily értelemben nyerheti el létjogosultságát a gondolkozó, humanista magyar irodalom összképében a G. A. úr X.-ben is.

E beilleszthetőségre utal Béládi Miklós minősítése is, aki szerint, a hatvanas évek irodalmát tekintve: „*A társadalom időszerű ügyei iránt elkötelezett irodalom és az ekkori szóhasználat szerint kísérletező irodalom között nem volt szakadék. Illyés Kegyence, Déry G. A. úr X.-ben című regénye, Pilinszky lírája nem cáfolta, hanem kiégyesítette egymást. Minőségi megújulás hatotta át az ekkori irodalmat, új értékek születtek.*”⁴

JEGYZETEK

1. B. NAGY LÁSZLÓ a két világháború közötti Magyarország s a mai kapitalizmus anarchikus, anti-humánus vonásai továbbgondolt utópiájának; EGRI PÉTER (s részben BORI IMRE) elsősorban a személyi kultusz szektás gyakorlatát megidéző jelkép- és allegória rendszernek látja, melyen belül egy-egy kép (pl. a Kerületi Börtön) az „egyetemes elítélhetettség és veszélyeztetettség” általános jelképévé absztrahálódik; FÖLDES ANNA szerint a műben megjelenő két világ: a kapitalizmus és X. „nem a létező és képzelt rendszer antagonizmusa, hanem az átélt és rettegett rémségek ambivalenciája... amelyben a létező kapitalizmussal csak egy rettegett rémálom áll szemben, amely világban az ember nem találta fel, s így nem is teremthette meg a szocializmust”; PÁNDI PÁL a tőkés világ ellentmondásaihoz s a szocializmus torzulásaihoz egyaránt kapcsolódó, de absztrakciójával el is szakadó, túlzottan negatív összképnek; TÓTH DEZSŐ az emberi aktivitás és visszahullás, az élet-ösztön és halálvagy pólusai közt váltó, társadalmiságot kiiktató modellnek minősíti; POMOGÁTS BÉLA és SÜKÖSD MIHÁLY felfogásában egy visszahullott, biológiai szintre süllyedő életközeg bomlasztó hatásának ábrázolása; UNGVÁRI TAMÁS értelmezése viszont a „kilátástalan technokrácia... ironiájá”-ról szól, s a „technikai civilizáció... tréfálkozik itt az emberrel” KISS LAJOS véleménye szerint is. (B. NAGY LÁSZLÓ: X.-be vagy haza? A teremtés kezdetén c. kötetben Bp. 1964. 63—73.)

- EGRI PÉTER: Kafka és Proust indíttatások Déry művészetében Bp. 1970. 29—36.; BORI IMRE: Regénykép negatívban Eszmék és látomások Novi Sad 1965. Fórum 93—124.; FÖLDES ANNA: Déry realizmusának új arca. Hűsz év hűsz regény Bp. 1968. 68—80.; PÁNDI PÁL: Déry Tibor: G. A. úr X.-ben. Kritikus ponton Bp. 1972. 320—344.; TÓTH DEZSŐ: Déry Tibor: G. A. úr X.-ben. Élő hagyomány élő irodalom Bp. 1977. 610—618.; POMOGÁTS BÉLA: Déry Tibor Bp. 1974. 140—155.; SÜKÖSD MIHÁLY: Déry Tibor. Küzdelem az epikával Bp. 1972. 149—155.; UNGVÁRI TAMÁS: Déry Tibor Bp. 1973. 246—260.; KISS LAJOS: Újabb prózánkról változatosan. Az esztétikum keresése Bp. 1975. 86—87.)
2. DÉRY TIBOR: G. A. úr X.-ben. Bp. 1964. 5.
 3. Életünk 1974. 5. sz. 398.
 4. Alföld 1979. 9. sz. 64.

ILLUSION UND REALITÄT IN DÉRYS WERK „DIE STADT X„ BÉLA OLTYÁN

Im Vorwort des Romans „Herr A. G. in X“ verspricht Déry den Zustand „Freiheit ohne Ordnung“ parabolistisch darzustellen. Diese These scheint auch von der bisherigen Fachliteratur realisiert zu werden. Die eingehende Textforschung des Werkes gibt aber den Beweis: was die Gruppe der „Reiter“ und „Lastträger“ anbelangt, zeigt die Gesellschaft von X das Bild der Abgesondertheit, während gegen diese letzteren eine strenge Beschränkung verwirklicht wird. Die Freiheit erscheint im Bewusstsein der „Lastträger“ bloss als eine Illusion. Daraus folgt, dass das Modell des Werkes nur mit der Formel „Freiheitsillusion im Zustand des Ausgeliefertseins“ ausgedrückt werden kann.

ИЛЛЮЗИЯ И РЕАЛЬНОСТЬ В РОМАНЕ ТИБОРА ДЕРИ «ГОСПОДИН Т. А. В ГОРОДЕ Х.» БЕЛА ОЛТЯН

В предисловии к своему роману автор обещает параболлистическое описание ситуации «свобода без порядка»; и реализация этого положения подтверждается и специальной литературой. Однако более подробный анализ текста произведения свидетельствует о том, что среди населения города X. обособляются группы «всадников» и «носильщиков», и в отношении последних введены строгие ограничительные меры. Свобода присутствует только лишь как иллюзия в сознании группы «носильщиков». Следовательно, модель произведения можно определить как «иллюзию свободы в положении полной зависимости».